

MICHAŁ RADECKI

ŻYCIE PO ŻYCIU. AKTYWNOŚĆ POLITYCZNA BYŁYCH PRZYWÓDCÓW POLSKICH PARTII POLITYCZNYCH

**Life after life: The political activity of former leaders
of Polish political parties**

The article contains a classification of the activities performed by former political party leaders. The author analyses the careers of 18 former leaders of Polish political parties which have introduced their representatives to the parliament at least three times in a row since 1991. According to the classification, the activity of former leaders may entail (1) permanent political marginalisation; (2) marginalisation and then restoration of position; (3) active participation in national politics on behalf of the former party; (4) association with a political party other than the one previously headed; (5) participation in the international arena. Contrary to what one might expect, the reasons for the resignation of former leaders did not determine their further careers. After they ceased to head the party, the leaders' activities were determined by their personal choices and a situational context, including the way they were perceived by political actors, such as politicians, party members and the groups they had led in particular. The majority of party leaders tried to continue their careers in politics, either at the national or (rarely) international level. Only two former party leaders did not get involved directly in politics by joining any of the political parties. The analysed political parties differed in their approach to the sustained influence of former leaders. In the Polish People's Party (PSL), with one exception, the leaders were either deprived of influence or decided to limit their political activity. In the Democratic Left Alliance (SLD), former leaders were able to hope for intraparty positions, sometimes even those more exposed, such as the leadership of the party's parliamentary club. In this party, the influence of new leaders on the continued activity of former leaders was also clear.

Keywords: leadership, party leadership, political parties, political elites, Poland

WSTĘP

W literaturze naukowej wzorce rekrutacji do elity politycznej (w tym parlamentarnej i rządowej) oraz charakterystyki jej członków stanowią stały temat badań inaczej niż dalsze kariery byłych przywódców i przyczyny, ze względu na które kończą oni działalność polityczną. W opracowaniach dotyczących przywództwa politycznego stosunkowo rzadko natomiast podejmuje się tematykę dalszych dróg zawodowych polityków, których kariera uległa załamaniu bądź spowolnieniu, np. ze względu na nieudaną reelekcję na urząd lub wymuszone bądź dobrowolne odejście ze stanowiska. W literaturze przedmiotu zwraca się szczególnie uwagę na dalsze losy premierów¹, prezydentów², ministrów³, członków parlamentu⁴ oraz przywódców państw niedemokratycznych⁵. Można przy tym mówić o istniejącej luce w piśmiennictwie naukowym, brakuje bowiem analiz dotyczących dalszych dróg zawodowych polityków, którzy kierowali partiami politycznymi.

Badanie karier byłych przywódców politycznych jest istotne przynajmniej z trzech powodów⁶. Po pierwsze, mimo pozbawienia władzy, dysponują oni wciąż wpływem na arenie krajowej lub międzynarodowej, ujawniającym się w wielu dziedzinach. Po drugie, ich działania wywierają wpływ na kwestie związane z wzajemnymi relacjami między rządem a prywatnymi przedsiębiorstwami; dotyczą także ograniczeń, jakimi podlegają politycy odchodzący ze stanowiska, w takich kwestiach, jak lobbing czy późniejsze zatrudnienie w biznesie. Po trzecie, to, czy przywódcy mogą odejść ze stanowiska, świadczy

¹ P.D. Just, *United Kingdom: Life after Number 10 – Premiers Emeritus and Parliament*, „The Journal of Legislative Studies” 2004, t. 10, nr 2–3; K. Theakston, *After Number Ten: What Do Former Prime Ministers Do?* „The Political Quarterly” 2006, t. 77, nr 4; K. Theakston, *After Number 10: Former Prime Ministers in British Politics*, Basingstoke 2010.

² M.J. Skidmore, *After the White House: Former Presidents as Private Citizens*, New York 2004; P. Żukiewicz, *Przywództwo prezydenckie w państwach Europy Środkowej i Wschodniej po 1989 roku. Analiza porównawcza*, Toruń 2013, s. 353–361; P.B. Wice, *Presidents in Retirement: Alone and Out of the Office*, Lanham 2009.

³ S. Claveria, T. Verge, *Post-ministerial Occupation in Advanced Industrial Democracies: Ambition, Individual Resources and Institutional Opportunity Structures*, „European Journal of Political Research” 2015, t. 54, nr 4.

⁴ C. Byrne, K. Theakston, *Leaving the House: The Experience of Former Members of Parliament Who Left the House of Commons in 2010*, „Parliamentary Affairs” 2016, t. 69, nr 3.

⁵ A. Escribá-Folch, *Accountable for What? Regime Types, Performance, and the Fate of Outgoing Dictators, 1946–2004*, „Democratization” 2013, t. 20, nr 1.

⁶ K. Theakston, J. de Vries, *Introduction*, w: *Former Leaders in Modern Democracies: Political Sunsets*, eds. K. Theakston, J. de Vries, Basingstoke 2012, s. 1.

o konsolidacji systemu politycznego, bowiem w autorytarnych reżimach, inaczej niż w stabilnych demokracjach, odejście przywódców może stanowić dla nich zagrożenie⁷.

Celem opracowania jest analiza dalszej aktywności politycznej byłych przywódców partii politycznych w Polsce. Badaniem objęto partie polityczne od 1991 roku, które przynajmniej trzy razy z rzędu zdobyły mandat, startując samodzielnie w wyborach do Sejmu. W ten sposób z analizy zostały wyłączone ugrupowania, które miały charakter efemeryczny. W kolejności alfabetycznej w badaniu ujęto: Prawo i Sprawiedliwość (PiS), Platformę Obywatelską (PO), Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP), Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD), Unię Demokratyczną (UD) oraz Unię Wolności (UW). Analizę doprowadzono do początku kadencji Sejmu wybranego w 2015 roku w odniesieniu do ugrupowań ówczesnie będących na scenie politycznej (PiS, PO, PSL, SLD). W przypadku partii, które zeszły ze sceny politycznej, cezurą końcową jest zakończenie ich działalności (SdRP, UD/UW). W opracowaniu uwzględniono wszystkich przywódców analizowanych partii politycznych. Badana grupa obejmuje łącznie 18 byłych przywódców partyjnych, a ze względu na partię, którą kierowali: jednego przywódcę PiS, trzech przywódców PO, pięciu przywódców PSL, sześciu przywódców SdRP/SLD, trzech przywódców UD/UW. Źródłem wiedzy o dalszych aktywnościach byłych przywódców była ogólnodostępna prasa, zwłaszcza wydania „Rzeczypospolitej” i „Gazety Wyborczej”, a także biografie zarówno naukowe, jak i publicystyczne. Przedstawione w dalszej części opracowania opisy karier są niekontrowersyjne i pozbawione elementów krytyki; skupiają się na zaprezentowaniu w syntetycznej formie wymaganych informacji koniecznych do stworzenia klasyfikacji dalszych karier przywódców partyjnych.

Badania dotyczące byłych przywódców politycznych skupiają się głównie na analizie dalszych karier prezydentów Stanów Zjednoczonych. Mniej jest prac odnoszących się do prezydentów w innych państwach bądź opracowań porównawczych. Podobnie rzecz się ma w przypadku typologii dalszych karier, które dotyczą w przeważającej mierze aktywności prezydentów USA po tym, gdy zakończą urzędowanie w Białym Domu⁸. Typologie te tylko częściowo mogą odnosić

⁷ *Ibidem*.

⁸ I. Belenky, *The Making of the Ex-Presidents, 1797–1993: Six Recurrent Models*, „Presidential Studies Quarterly” 1999, t. 29, nr 1; L. Anderson, *The Ex-Presidents*, „Journal of Democracy” 2010, t. 21, nr 2.

się do byłych przywódców partyjnych, którzy – jeśli nie pełnili eksponowanych stanowisk w państwie, takich jak urząd prezydenta lub premiera – nie mają odpowiedniej rozpoznawalności i reputacji, aby z powodzeniem angażować się na arenie międzynarodowej w aktywność humanitarną bądź na polu praw człowieka. Wspomniane typologie wymieniają taką działalność, która zresztą staje się nierzadko udziałem byłych amerykańskich prezydentów⁹.

Na aktywność polityków, zwłaszcza obejmujących ważne stanowiska w państwie, może wpływać to, jak wyobrażają sobie dalszą karierę po zakończeniu kadencji, zwłaszcza w odniesieniu do oczekiwanych korzyści materialnych i pozamaterialnych¹⁰. Istotne jest także to, jak, ich zdaniem, opinia publiczna odbierze nowy rodzaj aktywności (np. działalność biznesową lub lobbingową) i czy to zaakceptuje¹¹. Ta ostatnia kwestia jest o tyle ważna, gdyż media są naturalnie zainteresowane wszelkimi działaniami, które naruszają prestiż pełnionego wcześniej urzędu lub są oceniane jako nieodpowiednie czy niestosowne¹². Odejście z aktywnej polityki może być dotkliwe dla byłych przywódców ze względu na wiążącą się z nim utratę wpływu, władzy lub podziwu zwolenników oraz zainteresowania mediów i społeczeństwa¹³. Wszystko to utrudnia funkcjonowanie poza sceną polityczną aktywnych dotąd polityków.

W przypadku byłych prezydentów USA stopień ich aktywności w prowadzeniu polityki w czasie pełnienia urzędu oraz oceny ich prezydentury, pozytywne bądź negatywne, miały niewielki wpływ na ich karierę po odejściu z Białego Domu¹⁴. Ten sam wniosek płynie ze studiów przypadku nad aktywnością byłych premierów i prezydentów, które objęły dziewięć państw¹⁵. Ujmując rzecz inaczej, powodzenie w sprawowaniu rządów lub brak sukcesu nie przesądza o dalszej karierze polityków. Na podstawie tej generalizacji można wstępnie przyjąć, iż podobną prawidłowość będzie można odnaleźć w odniesieniu do przywódców polskich partii politycznych. Koniecz-

⁹ W przypadku byłych prezydentów Stanów Zjednoczonych pojawiały się zresztą propozycje, aby po zakończeniu kadencji, wchodzili w skład Senatu, przy czym kwestią otwartą było, czy mieliby prawo do udziału w głosowaniach. M.J. Skidmore, *After the White House...*, s. 172, 184.

¹⁰ K. Theakston, J. de Vries, *Introduction...*, s. 9.

¹¹ M.J. Skidmore, *After the White House...*, s. 9.

¹² *Ibidem*, s. 187.

¹³ Por. M. Kets, J. de Vries, *The Retirement Syndrome: The Psychology of Letting Go*, „European Management Journal” 2003, t. 21, nr 6, s. 709.

¹⁴ M.J. Skidmore, *After the White House...*, s. 3, 186–187.

¹⁵ K. Theakston, J. de Vries, *Conclusion...*, s. 239.

nymi, ale niewystarczającymi warunkami udanej kariery po odejściu ze stanowiska prezydenta bądź premiera są dobry stan zdrowia i wiek pozwalający na nieskrępowane kontynuowanie aktywności zawodowej¹⁶. Można dodatkowo spodziewać się pozytywnego wpływu na dalszą karierę w przypadku krótkiego sprawowania funkcji w porównaniu z przywódcami, którzy przez wiele lat kierowali partią. Wynika to z przypuszczenia, że politykom jest wówczas łatwiej pogodzić się z odejściem. Ponadto, pozytywne oddziaływanie na dalszą karierę może się także wiązać z możliwością wpływu na wybór następcy, a zwłaszcza jego wskazanie przez odchodzącego przywódcę¹⁷.

Szeroko zakrojone badania porównawcze dotyczące dalszych karier przywódców politycznych przeprowadził Fortunato Musella¹⁸. Objęły one 441 przywódców (premierów i prezydentów) w 78 państwach od 1989 do 2012 roku. W przebadanej grupie blisko 42 proc. przywódców mieściło się w kategorii przywództwa rotacyjnego (ang. *rotating leaders*) odnoszącego się do polityków, którzy „po odejściu ze stanowiska pozostają blisko władzy, mając nadzieję na ponowne objęcie najwyższych funkcji”¹⁹. Politycy ci objęli inny urząd niż wcześniejszy, na odmiennym poziomie bądź w innym obszarze. Można zatem mówić w tym przypadku, że po odejściu byli wciąż członkami elity politycznej²⁰. Warto nadmienić, że wspomniane studium ujawniło, że odsetek polityków, którzy objęli inne urzędy po tym, gdy przestali pełnić funkcję premiera lub prezydenta, jest większy, niż był w przeszłości – jedynie 5 proc. byłych premierów i prezydentów wróciło do swojej poprzedniej profesji sprzed wejścia do polityki²¹.

RAMY ANALITYCZNE BADAŃ NAD KARIERAMI BYŁYCH PRZYWÓDCÓW PARTYJNYCH

Max Weber w eseju *Polityka jako zawód i powołanie* wprowadził podział na żyjących „dla” polityki oraz „z” polityki²². Nie jest to po-

¹⁶ *Ibidem*, s. 244; F. Musella, *Presidents in Business. Career and Destiny of Democratic Leaders*, „European Political Science Review” 2015, t. 7, nr 2, s. 299.

¹⁷ K. Theakston, J. de Vries, *Conclusion...*, s. 240.

¹⁸ F. Musella, *Presidents in Business...*

¹⁹ J. Blondel, *World Leaders: Heads of Government in the Postwar Period*, Beverly Hills–London, s. 196. Cyt. za F. Musella, *Presidents in Business...*, s. 302.

²⁰ *Ibidem*, s. 302.

²¹ *Ibidem*, s. 302, 304.

²² M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków–Warszawa 1998, s. 56, 64.

dział w pełni rozłączny, bowiem w praktyce, jak pisał Weber, polityka jako zawód łączy się z reguły z obiema możliwościami jej uprawiania. W sensie analitycznym dla żyjących „dla” polityki jest ona sposobem uzyskiwania osobistej satysfakcji z rządzenia lub jest służbą pewnej idei. W znaczeniu życia „z” polityki pod względem analitycznym wysuwa się pobudka ekonomiczna: polityka jest mianowicie stałym źródłem dochodu²³. Innymi słowy, z polityki żyje ten, kto pragnie uczynić z niej stałe źródło dochodu, dla polityki zaś ten, kto tego nie robi, ze względu na wystarczające dochody z innej działalności²⁴. Do kwestii zasygnalizowanej przez Webera wracają także współcześni badacze.

Warunki konieczne umożliwiające stały udział w polityce, a więc łączenie kariery z tą sferą aktywności, wiążą się z kilkoma wymogami²⁵. Polityka musi umożliwiać utrzymanie się, stanowiąc stałe i pewne źródło przychodu. Może ono być związane z korzyściami finansowymi łączącymi się m.in. z zasiadaniem w parlamencie, stanowiskiem w partii lub uzyskaniem posady dzięki polityce patronatu. Dochód uzyskany w ten sposób musi być na tyle wysoki, by umożliwić utrzymanie się na poziomie porównywalnym z innymi profesjami. Kolejnym wymogiem jest realna możliwość kontynuowania kariery w polityce bądź w sferze cieszącej się większą atrakcyjnością. Ryzyko nagłego zakończenia kariery musi być ograniczone przez względnie ułatwioną reelekcję do parlamentu lub uzyskanie satysfakcjonującego stanowiska w polityce lub w zbliżonych sferach. Ostatnim czynnikiem jest możliwość rozwijania własnej kariery, a więc przesuwania się w górę w hierarchii stanowisk w ramach określonej instytucji (parlamentu, partii politycznej itd.) bądź pomiędzy instytucjami (przejście z parlamentu lokalnego do krajowego, wejście do rządu itd.)²⁶.

Przy analizach dalszych losów przywódców warto zwrócić uwagę na pojęcie kapitału wprowadzone do literatury przez francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu. Zdaniem tego badacza, występują trzy główne rodzaje kapitału: ekonomiczny, kulturowy i społeczny²⁷. W ra-

²³ *Ibidem*, s. 64.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ J. Borchert, *Professional Politicians: Towards a Comparative Perspective*, w: *The Political Class in Advanced Democracies*, eds. J. Borchert, J. Zeiss, Oxford 2003, s. 7–8.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, w: *Readings in Economic Sociology*, ed. N.W. Biggart, Malden 2008, s. 281.

mach tego ostatniego istnieje szczególnie typ – kapitał polityczny²⁸. Kapitał społeczny, w ujęciu Bourdieu, to: „[...] suma aktualnych lub potencjalnych zasobów, które są związane z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych wzajemnych relacji znajomości i uznania – lub innymi słowy: związane z członkostwem w grupie [...]”²⁹. Kapitał polityczny zależy zatem od wielkości siatki powiązań z innymi jednostkami, które dana osoba jest w stanie zmobilizować do udzielenia jej wsparcia³⁰. Kapitał społeczny, a w jego ramach kapitał polityczny, może być pod pewnymi warunkami przekształcony w kapitał ekonomiczny³¹. Oznacza to, że byli przywódcy partyjni dzięki siatce powiązań mogą zdyskontować ją na rzecz dalszej kariery politycznej lub ekonomicznej. Choć Bourdieu bezpośrednio o tym nie wspomina, to kapitał polityczny może być wykorzystywany na rzecz rozwoju kariery akademickiej lub eksperckiej, a więc przekształcenia go w kapitał kulturowy.

Jak wspomniano, specyfika przywództwa partyjnego wiąże się z innymi czynnikami, które wpływają na dalszą karierę byłych przywódców. Wstępnie można przyjąć, że ich dalsze losy może warunkować wiele czynników. Wśród najważniejszych należy wymienić:

- wiek i stan zdrowia;
- nastawianie aktorów politycznych, w tym ugrupowania, któremu przewodzili;
- poziom wykształcenia, doświadczenie polityczne i pozapolityczne;
- rozpoznawalność i autorytet.

Wiek, w którym przywódcy odchodzą ze stanowiska, może być istotną determinantą dalszej kariery zarówno w polityce, jak i w sferze pozapolitycznej. Z jednej strony, relatywnie młody wiek może pozwolić na aktywną działalność i skuteczne starania, aby dalej odgrywać czynną rolę w polityce. Można się spodziewać, że względnie młodzi politycy, którzy kończą kierować partią, będą w większym stopniu chętni do pozostania na scenie politycznej i odgrywania aktywnej roli w porównaniu do starszych wiekiem polityków. Z drugiej strony, młodzi przywódcy partyjni po odejściu ze stanowiska

²⁸ P. Bourdieu, L.J.D. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 105.

²⁹ Por. P. Bourdieu, *The Forms of Capital...*, s. 286.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 281.

mogą nie dysponować odpowiednim kapitałem (czy to politycznym, ekonomicznym lub kulturowym), co może utrudnić im rozwój dalszej kariery w sferze politycznej i pozapolitycznej, i to często w perspektywie wielu dekad. Nie bez znaczenia jest także stan zdrowia. Co prawda, w trosce o zachowanie wizerunku jako osoby sprawnej, przywódcy mogą ukrywać jego prawdziwy stan³², ale niedyspozycje mogą prowadzić do trudności w prowadzeniu aktywnej działalności politycznej.

W celu wyjaśnienia dalszych losów przywódców partyjnych szczególnie istotne wydaje się nastawienie aktorów politycznych wobec odchodzącego przywódcy. Najważniejsze wydają się relacje z uprzednio kierowaną partią oraz jej nowym kierownictwem. Negatywne nastawienie nowej elity politycznej wobec byłego przywódcy może utrudnić lub praktycznie uniemożliwić aktywne uczestnictwo w polityce, na przykład ubieganie się o mandat do parlamentu. W przypadku poziomu wykształcenia i doświadczenia, zarówno w polityce, jak i w innych sferach, może ono zachęcać do stałego lub tymczasowego wycofania się z aktywności politycznej. Rozpoznawalność zarówno w polityce krajowej, jak i na szczeblu ponadnarodowym może z kolei zachęcać do działalności publicznej, niekoniecznie związanej ze sferą aktywności partii politycznych, w tym udziału w wyborach.

Stanowisko przywódcy partii politycznej rzadko jest postrzegane jako kulminacja kariery. I na odwrót: odejście ze stanowiska przywódcy partii nie musi bezwzględnie oznaczać końca kariery politycznej. Objęcie stanowiska premiera, ministra czy prezydenta byłoby zatem kolejnym znaczącym krokiem w karierze, a nie polityczną degradacją. Przykład byłych prezydentów USA, którzy po odejściu z Białego Domu ubiegają się o inne funkcje³³, pokazuje, że nawet objęcie najwyższego stanowiska w państwie nie jest traktowane przez polityków jako uwieńczenie kariery.

W przypadku prezydentury, w przepisach prawa, zwłaszcza w konstytucjach, istnieją formalne ograniczenia, które nie zezwalają na pełnienie tego urzędu więcej niż określoną liczbę razy (często są to dwie kadencje). Wśród analizowanych partii politycznych w ich statutach nie istnieją przepisy uniemożliwiające wielokrotny wybór na przywódcę tej samej osoby. W praktyce część przywódców wię-

³² U. Jakubowska, *Czym jest przywództwo polityczne?*, „*Studia Politologiczne*” 2001, t. 5, s. 44.

³³ M.J. Skidmore, *After the White House...*, s. 176.

cej niż dwa razy odnawiała swój mandat do kierowania partią w wewnątrzpartyjnych wyborach i w konsekwencji stała lub wciąż stoi na czele swoich ugrupowań od wielu lat.

Budowanie klasyfikacji ścieżek aktywności politycznych byłych przywódców partyjnych wymaga pewnych uwag wprowadzających. Używane tutaj pojęcie „dalszej aktywności byłych przywódców partyjnych” ma charakter typu idealnego w tym sensie, jakie nadał temu pojęciu Max Weber. Oznacza to, że szczegółowe i konkretne opisy dalszych karier poszczególnych przywódców będą zróżnicowane, jednak na tyle zbliżone do siebie, iż będą się mieściły w wyróżnionych kategoriach zaproponowanej klasyfikacji. Innymi słowy, w poszczególnych klasach przedstawionego dalej schematu klasyfikacyjnego zostanie wydobyta istota dalszych karier byłych przywódców partyjnych, a nie ich jednostkowy i szczegółowy opis³⁴.

Druga uwaga odnosi się do nieliniowego przebiegu karier przywódców partyjnych, związanego z osiąganymi sukcesami, lecz także z odnoszonymi porażkami. Chodzi tutaj o sytuację, kiedy dany polityk przestaje pełnić aktywną rolę na scenie politycznej (niezależnie od tego, czy dzieje się tak z jego własnej woli bądź nie) czy ogłasza całkowite zerwanie z polityką, jednak po pewnym czasie wraca do aktywnej działalności, obejmując stanowisko publiczne lub partyjne. Do opisu kariery w polityce, w której dochodzi do sytuacji o zbliżonej charakterystyce, a więc powrotu na scenę polityczną po okresie nieobecności, w literaturze zaproponowano określenia „hibernacji politycznej”³⁵ i „przywództwa labilnego”³⁶. Jak wspomniano, w literaturze przedmiotu nie powstała klasyfikacja dalszych karier przywódców partii politycznych. Na podstawie zebranego materiału można zaproponować klasyfikację, zgodnie z którą przebieg dalszej aktywności może wiązać się z:

- trwałą polityczną marginalizacją;
- marginalizacją, a następnie powrotem na stanowisko przywódcy partii;
- aktywnym udziałem w krajowej polityce z ramienia wcześniej kierowanej partii;

³⁴ Zob. uwagi dotyczące ról, w jakich występują przywódcy partyjni. J.J. Wiatr, *Przywództwo polityczne. Studium politologiczne*, Łódź 2008, s. 48.

³⁵ M. Wnorowska, *Hibernacja polityczna – od odejścia do powrotu na scenę polityczną*, w: *Lider, manager, oportunist – współczesne koncepcje przywództwa*, red. K. Kasianiuk, Katowice–Warszawa 2008.

³⁶ P. Żukiewicz, *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław–Poznań 2012.

- związaniem z inną niż kierowaną wcześniej partią polityczną;
- próbom podejmowania aktywności na arenie międzynarodowej.

Klasyfikację tę stworzono na podstawie analizy przebiegu karier 18 byłych przywódców partii politycznych w Polsce. Przy jej konstruowaniu uwzględniono uwagi, o których była mowa wcześniej.

DALSZA AKTYWNOŚĆ BYŁYCH PRZYWÓDCÓW PARTII POLITYCZNYCH W POLSCE

Ze względu na objętość opracowania zrezygnowano ze szczegółowego opisywania dalszych karier poszczególnych przywódców. Zamiast tego przedstawiono syntetyczny opis najważniejszych punktów w karierach byłych przywódców, który zawarto przy przedstawieniu ich dalszych ścieżek w ramach zaproponowanej klasyfikacji. Podano także powody, ze względu na które przywódcy odeszli ze stanowisk. Zostały one pogrupowane zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną przez Williama Crossa i André Blaisa³⁷ i uzupełnione o dwie kategorie³⁸. Przyjęto, że zmiana (bądź ustanie) przywództwa w partiach politycznych wiązało się z: (1) dobrowolnym odejściem; (2) odejściem pod presją; (3) rezygnacją ze względu na różnicę zdań odnośnie do jednej określonej kwestii; (4) zakończeniem działalności partii politycznej; (5) śmiercią przywódcy; (6) formalnym odwołaniem; (7) nieubieganiem się o reelekcję; (8) niewybraniem na kolejną kadencję³⁹. W tabeli 1 przedstawiono najważniejsze stanowiska na poziomie partyjnym, krajowym i międzynarodowym, jakie zajmowali byli przywódcy, oraz podano przyczyny, które spowodowały, że odeszli oni ze stanowiska. W dalszej części opracowania przybliżono dalsze kariery przywódców w ramach zaproponowanej klasyfikacji oraz przedstawiono główne tendencje w zakresie dalszych karier po zaprzestaniu kierowania partią polityczną.

³⁷ W. Cross, A. Blais, *Holding Party Leaders to Account: The Westminster Cases*, w: *How Power Changes Hands: Transition and Succession in Government*, eds. P. 't Hart, J. Uhr, Basingstoke 2011, s. 135.

³⁸ M. Radecki, *Przyczyny zmian przywódców w partiach politycznych. Przypadek Polski*, „Przegląd Politologiczny” 2015, nr 2, s. 108.

³⁹ *Ibidem*.

TABELA 1
Stanowiska zajmowane przez byłych polskich przywódców partyjnych

Przywódcą	Długość kadencji przywódcy partii	Przyczyna odejścia ze stanowiska	Istotne stanowiska partyjne	Istotne stanowiska publiczne na poziomie kraju	Istotne stanowiska na poziomie ponadnarodowym
1	2	3	4	5	6
PiS					
Lech Kaczyński	29.05.2001–18.01.2003	dobrowolne odejście	brak	prezydent Warszawy prezydent RP	brak
PO					
Maciej Płażyński	18.10.2001–9.04.2003	rezygnacja ze względu na różnicę zdań w jednej określonej kwestii	brak	senator wicemarszałek Senatu poseł	brak
Donald Tusk	9.04.2003–8.11.2014	dobrowolne odejście	brak	brak	przewodniczący Rady Europejskiej
Ewa Kopacz	8.11.2014–26.01.2016	nieubieganie się o reelekcję	brak	brak	brak
PSL					
Roman Bartoszcze	5.05.1990–29.06.1991	nieubieganie się o reelekcję	brak	poseł	brak
Waldemar Pawlak	29.06.1991–11.10.1997	formalne odwołanie	przewodniczący klubu PSL w parlamencie	poseł	brak
Jarosław Kalinowski	11.10.1997–16.03.2004	odejście pod presją	przewodniczący Rady Naczelnej	poseł wicemarszałek Sejmu	poseł do PE

1	2	3	4	5	6
Janusz Wojciechowski	16.03.2004– 29.01.2005	rezygnacja ze względu na różnicę zdań w jednej określonej kwestii	brak	brak	poseł do PE
Waldemar Pawlak	29.01.2005– 17.11.2012	niewybranie na kolejną kadencję	brak	brak	brak
Janusz Piechociński	17.11.2012– 7.11.2015	dobrowolne odejście	brak	brak	brak
SdRP/SLD					
Aleksander Kwaśniewski	29.01.1990– 25.11.1995	dobrowolne odejście	brak	prezydent RP	brak
Józef Oleksy	27.01.1996– 6.12.1997	dobrowolne odejście	członek Zarządu Krajowego wiceprzewodniczący klubu SLD w parlamencie, wiceprzewodniczący SLD, przewodniczący SLD	poseł marszałek Sejmu	wiceprezes Rady Ministrów minister spraw wewnętrznych i administracji
Leszek Miller (SdRP)	6.12.1997– 16.06.1999	zakończenie działalności partii politycznej	n.d.	n.d.	n.d.
Leszek Miller (SLD)	15.04.1999– 6.03.2004	odejście pod presją	przewodniczący klubu partii w parlamencie, przewodniczący SLD	poseł	brak
Krzysztof Janik	6.03.2004– 18.12.2004	niewybranie na kolejną kadencję	przewodniczący klubu SLD w parlamencie	brak	brak

1	2	3	4	5	6
Józef Oleksy	18.12.2004– 29.05.2005	odejście pod presją	wiceprzewodniczący SLD	brak	brak
Wojciech Olejniczak	29.05.2005– 31.05.2008	niewybranie na kolejną kadencję	przewodniczący klubu partii w parlamencie	brak	poseł do PE
Grzegorz Napieralski	31.05.2008– 10.12.2011	odejście pod presją	brak	senator	brak
UD/UW					
Tadeusz Mazowiecki (UD)	2.12.1990– 1.04.1995	niewybranie na kolejną kadencję	brak	brak	brak
Leszek Balcerowicz	1.04.1995– 16.12.2000	dobrowolne odejście	brak	prezes NBP	brak
Bronisław Geremek	16.12.2000– 14.10.2001	dobrowolne odejście	brak	brak	poseł do PE

Źródło: opracowanie własne.

AWANS POLITYCZNY

Dalsza kariera związana z politycznym awansem była udziałem przywódców partyjnych, którzy uzyskali w czasie kierowania partią wysokie stanowiska publiczne. Wśród tych stanowisk w sferze polityki znajdują się zwłaszcza stanowiska rządowe i parlamentarne (marszałek i wicemarszałkowie). Stanowiska publiczne, jak można sądzić, nie muszą bezwzględnie wiązać się z formalnym lub nieformalnym pełnieniem władzy, gdyż eksponowany medialnie urząd, choć pozbawiony rzeczywistego wpływu na przebieg procesów politycznych, daje możliwość zdobycia rozpoznawalności i popularności w społeczeństwie. W przypadku stanowisk bezpośrednio związanych z polityką lub mających być w założeniu apolitycznymi mogą występować formalne lub nieformalne normy uniemożliwiające łączenie stanowisk partyjnych z publicznymi. Politycy, którzy przestali kierować partią z powodu uzyskania wysokiego stanowiska to: Aleksander Kwaśniewski, Leszek Balcerowicz, Lech Kaczyński i Donald Tusk. Kwaśniewski (SdRP) i Kaczyński (PiS) wygrali wybory prezydenckie, Balcerowicz (UW) objął stanowisko prezesa Narodowego Banku Polski, a Tusk (PO) został przewodniczącym Rady Europejskiej. W trzech przypadkach (Balcerowicz, Kaczyński, Tusk) objęcie przywództwa w partii politycznej nie może być traktowane jako jedyny kanał umożliwiający rekrutację na wspomniane stanowiska. Lech Kaczyński, jak można sądzić, swoją popularność zawdzięczał sprawowaniu urzędu prezydenta Warszawy, a jeszcze wcześniej ministra sprawiedliwości. W przypadku Donalda Tuska natomiast pełnienie funkcji premiera (wyjątkowo w polskich warunkach przez osiem lat) pozwoliło temu politykowi na zdobycie rozpoznawalności w państwach UE i nawiązanie osobistych kontaktów z przywódcami państw i szefami rządów, co – nie wspominając o innych czynnikach – umożliwiło mu bycie uwzględnionym jako możliwy kandydat na przewodniczącego Rady. Inaczej rzecz się przedstawia w przypadku kariery Aleksandra Kwaśniewskiego. Polityk ten nie pełnił żadnych istotnych stanowisk publicznych, jednak przewodniczenie SdRP i jej klubowi parlamentarnemu dało mu taką rozpoznawalność i popularność społeczną, że w partii był postrzegany jako kandydat mający duże szanse w wyborach prezydenckich.

TRWAŁA POLITYCZNA MARGINALIZACJA

Dalsze losy byłych przywódców partyjnych mogą wiązać się z trwałą polityczną marginalizacją, której efektem jest znikoma po-

zycja na krajowej scenie politycznej. W analizowanych partiach siedmiu byłych przywódców znalazło się ostatecznie na obrzeżach krajowej sceny politycznej. Byli to Ewa Kopacz (PO), Roman Bartoszcze (PSL), Janusz Piechociński (PSL), Tadeusz Mazowiecki (UD), Krzysztof Janik, Wojciech Olejniczak oraz Grzegorz Napieralski (wszyscy kierowali SLD). Ich sytuacja bezpośrednio po odejściu była zróżnicowana. Dwaj byli przywódcy zakwalifikowani do tej kategorii utrzymali wpływy w partii. Olejniczak i Janik byli przewodniczącymi klubu w parlamencie skupiającym posłów SLD. Olejniczak, mimo otwartego konfliktu ze swoim następcą, sprawował tę funkcję do czasu, gdy uzyskał mandat do Parlamentu Europejskiego (PE). Polityk ten po nieudanej próbie reelekcji wycofał się z polityki. Janik kierował klubem partii w parlamencie do momentu, gdy wraz z całym kierownictwem SLD, łącznie ze skonfliktowanym z nim przewodniczącym partii Józefem Oleksym, zrezygnował ze stanowiska. Janik dwukrotnie – i w każdym przypadku bez sukcesu – ubiegał się o mandat w Sejmie. Grzegorz Napieralski z kolei został całkowicie pozbawiony wpływów w partii: bez sukcesu ubiegał się o stanowisko wiceprzewodniczącego SLD i o miejsce w zarządzie partii. Po kilku latach wszedł w otwarty konflikt z Leszkiem Millerem, swoim następcą na stanowisku przewodniczącego SLD. W rezultacie opuścił partię i podjął się stworzenia nowego ugrupowania. W późniejszym czasie wystartował do Senatu z listy PO i uzyskał mandat. Ewa Kopacz po tym, gdy przegrała rywalizację o stanowiska przewodniczącego klubu PO w parlamencie nie ubiegała się o wybór na stanowisko przywódcy PO i w efekcie straciła wpływy w partii. Janusz Piechociński w wyborach w 2015 roku bezskutecznie ubiegał się o mandat posła, po czym złożył rezygnację z funkcji prezesa PSL. Roman Bartoszcze, gdy przestał kierować PSL, odszedł z partii i powołał nowe ugrupowanie nie będące jednak istotnym podmiotem na scenie politycznej. Po udanym starcie do Sejmu w 1991 roku z listy innej partii, w późniejszym czasie jeszcze dwukrotnie, tym razem bez sukcesu, starał się o mandat posła. Tadeusz Mazowiecki (UD), pierwszy niekomunistyczny premier Polski, po wielu latach od przegranych wewnątrzpartyjnych wyborów na przywódcę partii i od momentu zakończenia działalności przez UW, został doradcą (2010–2013) prezydenta RP Bronisława Komorowskiego ds. polityki krajowej i międzynarodowej.

MARGINALIZACJA, A NASTĘPNIE POWRÓT NA STANOWISKO PRZYWÓDCY PARTII

Niektórzy politycy po okresie marginalizacji (ze względu na własną decyzję lub nastawienie następców wobec nich) odbudowywali pozycję w partii i stawali ponownie na czele ugrupowania, któremu wcześniej przewodzili. W badanej grupie dwóch byłych przywódców – Waldemar Pawlak i Leszek Miller – powróciło na wcześniej zajmowane stanowiska. W obu przypadkach ścieżka kariery po odejściu ze stanowiska była zbliżona, choć istniały różnice. Przejdźmy do nich na początku, skupiając się później na elementach wspólnych. Pierwsza różnica odnosi się do sposobu, w jaki odsunięto tych polityków od kierowania partią. W przypadku Pawlaka było to sięgnięcie po formalny mechanizm zawarty w statucie partii, który umożliwiał odwołanie przywódcy przez wyznaczony do tego celu organ partii. Miller z kolei odszedł z powodu nacisków elity partyjnej, na początku ze stanowiska przewodniczącego SLD, a następnie prezesa Rady Ministrów. Druga różnica odnosi się do nastawienia polityków, którzy uzyskali przywództwo w partii, wobec swoich poprzedników. Jeżeli chodzi o Millera, to był on marginalizowany przez swojego następcę, który uniemożliwił mu m.in. kandydowanie do Sejmu. Nastawienie do Pawlaka, jak można sądzić, nie było tak konfrontacyjne i nakierowane na pozbawienie wszelkich wpływów w partii. Trzecia różnica odnosi się do zachowania przywódców po zaprzestaniu kierowania partią. Pawlak zdecydował się na dobrowolne wycofanie z aktywności w PSL, ograniczając przy tym w znacznym stopniu działalność w parlamencie. Nie był także otwartym krytykiem działań PSL i jego kierownictwa. Inaczej było w przypadku Millera, który starał się utrzymać wpływy w partii i pozostać aktywnym na scenie politycznej. Wszedł przy tym w głośny medialnie spór z kierownictwem partii, a następnie opuścił SLD i założył nowe ugrupowanie.

Jeżeli chodzi o podobieństwa ścieżek karier, to wspomniana wyżej różnica, odnosząca się do sposobu pozbawienia stanowiska, nie powinna przesłaniać faktu, iż w obu wypadkach były to wymuszone odejścia. W jego wyniku obaj politycy odgrywali już nieistotną rolę na scenie politycznej, a dopiero po upływie wielu lat zaczęli odzyskiwać wpływy w partii. W obu przypadkach wstępem do tego było objęcie stanowiska przewodniczącego klubu partyjnego w parlamencie, a kulminacją ponowny wybór na przywódcę partii.

AKTYWNY UDZIAŁ W POLITYCE Z RAMIENIA KIEROWANEJ WCZEŚNIEJ PARTII

Część przywódców partyjnych po odejściu ze stanowiska brała aktywny udział w polityce krajowej z ramienia partii, którą kierowali, uzyskując funkcje partyjne lub publiczne i utrzymując część wpływów. Jest to przypadek Józefa Oleksego (SdRP/SLD) i Jarosława Kalinowskiego (PSL). Oleksy po rezygnacji z ponownego ubiegania się o reelekcję na stanowisko przewodniczącego SdRP w 1997 roku, dwa lata później, gdy SLD przekształcił się w partię polityczną, wszedł do jej zarządu. W 2003 roku został wiceprzewodniczącym SLD, rok później wszedł do rządu utworzonego przez tę partię, a następnie został marszałkiem Sejmu. Kalinowski z kolei, po rezygnacji z ponownego ubiegania się o wybór na prezesa PSL, został wybrany na przewodniczącego Rady Naczelnej partii. Dwukrotnie był rekomendowany na stanowisko wicemarszałka Sejmu, był kandydatem Stronnictwa w wyborach prezydenckich w 2005 roku oraz dwukrotnie – w 2009 i 2014 roku uzyskał mandat do Parlamentu Europejskiego (PE). Polityk ten przez cały ten czas utrzymał funkcję przewodniczącego Rady Naczelnej PSL.

ZWIĄZEK Z INNĄ NIŻ KIEROWANĄ WCZEŚNIEJ PARTIĄ POLITYCZNĄ

Dalsza kariera byłych przywódców może być związana z inną niż kierowaną wcześniej partią polityczną. Dwóch przywódców zaklasyfikowanych do tej kategorii – Maciej Płażyński (PO) i Janusz Wojciechowski (PSL) – kontynuowało działalność w polityce, a następnie podejmowało nieudane próby stworzenia nowego ugrupowania, a potem związało swoją karierę z działającą już partią polityczną. Płażyński, po rezygnacji z kierowania PO w kwietniu 2003 roku powołał w niecały rok później Narodowy Komitet Wyborczy Wyborców z zamiarem wystawienia kandydatów w wyborach do PE w 2004 roku. Z kolei skonfliktowany z kierownictwem PSL Wojciechowski powołał – mającą być w założeniu konkurencją wobec Stronnictwa – nową partię o profilu agrarnym. W obu przypadkach inicjatywy stworzenia nowej partii nie odniosły sukcesu. Obaj politycy związali się wówczas z PiS, partią o silnej pozycji na scenie politycznej, będącą głównym konkurentem rządzącej wówczas PO. Płażyński nie wstąpił do tej partii, ale z jej poparciem uzyskał mandat w wyborach do Sejmu. Kandydowanie z list PiS pozwoliło z kolei Wojciechowskiemu na dwu-

krotną reelekcję do PE, a następnie uzyskanie dzięki poparciu rządu sformowanego przez PiS i frakcji Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy, współtworzonej przez PiS, stanowiska sędziego Europejskiego Trybunału Obrachunkowego.

PRÓBY AKTYWNOŚĆ NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

W analizowanej grupie jeden z byłych przywódców partyjnych, Bronisław Geremek (UW), podejmował próby aktywności na arenie międzynarodowej (wykraczającej poza piastowanie mandatu posła do PE) związane z ubieganiem się o eksponowane stanowisko na poziomie ponadnarodowym. Miały one szanse na powodzenie m.in. ze względu na autorytet, jakim polityk ten cieszył się poza granicami własnego państwa, a także wcześniej pełnioną funkcję ministra spraw zagranicznych umożliwiającą nawiązanie i podtrzymywanie kontaktów międzynarodowych. Geremek uzyskał mandat w wyborach do PE i starał się, lecz bez sukcesu, o stanowisko przewodniczącego PE. Po tej porażce nie ubiegał się o inne stanowiska na arenie międzynarodowej.

GŁÓWNE TENDENCJE W ZAKRESIE DALSZYCH AKTYWNOŚCI BYŁYCH PRZYWÓDCÓW PARTYJNYCH

Polityczny awans stał się udziałem polityków czterech analizowanych partii, a mianowicie PiS, PO, SdRP i UW. W jego wyniku ze stanowiska nie odeszli jedynie przywódcy PSL. W przypadku trzech partii – PO, PSL i SLD – ich byli przywódcy znaleźli się na marginesie krajowej polityki. W PSL i SLD niektórzy byli przywódcy po odejściu cieszyli się wpływami pozwalającymi na wybór na stanowiska partyjne i publiczne, a – już inni przywódcy – ponownie stanęli na czele partii. Jedynym przywódcą, który starał się o stanowisko w strukturach UE był Bronisław Geremek (UW), jego starania, inaczej niż Donalda Tuska, nie zakończyły się sukcesem mogącym stanowić polityczny awans.

W analizowanych partiach część byłych przywódców zdecydowała się je opuścić, a następnie utworzyć samodzielnie bądź we współpracy z innymi politykami nowe ugrupowanie. W SLD taką decyzję podjęli Leszek Miller i Grzegorz Napieralski. Miller po założeniu marginalnej Polskiej Lewicy wrócił do SLD, a później stanął na jego czele. Napieralski z kolei współtworzył ugrupowanie o nazwie Biało-

-Czerwoni, a następnie zdecydował się na kandydowanie do Senatu z listy PO. W PSL dwukrotnie byli przywódcy (Roman Bartoszcze, Janusz Wojciechowski) opuszczali partię i tworzyli bądź współtworzyli nowe ugrupowania. Bartoszcze był długo związany z marginalną partią „Ojcowizna”. W wyniku odejścia Wojciechowskiego doszło do największego rozłamu w PSL od momentu powstania tej partii. Wojciechowski wraz z dwoma wiceprezesami PSL postanowił założyć ugrupowanie o nazwie PSL „Piast”. Ostatecznie polityk wstąpił do PiS i z tą partią związał dalszą karierę. Były przewodniczący PO, Maciej Płażyński próbował założyć nową partię, ale porażka jego listy wyborczej w wyborach do PE w 2004 roku odwiodła go od tego zamiaru. W kolejnych latach związał się z PiS, ale nie wstąpił do tej partii. Podsumowując, wszystkie próby założenia nowej partii przez byłych przywódców były nieudane.

Większość z nich starała się pozostać w polityce albo krajowej, albo na poziomie międzynarodowym. Było to widoczne poprzez kandydowanie do Sejmu (rzadziej do Senatu), co nie może dziwić, gdyż kariera w polityce w stabilnych demokracjach wiąże się z zasiadaniem w parlamencie⁴⁰. Przykład Polski potwierdza tę generalizację. Po porażkach w wyborach powszechnych byli przywódcy nierzadko ogłaszali odejście z polityki. Jedynie w przypadku byłych przywódców UD/UW: Tadeusza Mazowieckiego i Leszka Balcerowicza nie można mówić o bezpośrednim związaniu się z polityką. Mazowiecki patronował inicjatywom politycznym, ale nie angażował się bezpośrednio w politykę, nie licząc stanowiska etatowego doradcy prezydenta Komorowskiego⁴¹. Balcerowicz jest z kolei aktywny w przestrzeni publicznej, komentuje m.in. działania rządzących, jednak jako ekspert.

W partiach o najdłuższej historii, a więc w PSL i SLD, część przywódców mimo odejścia ze stanowiska cieszyła się pewnymi wpływami w partii – obejmowali oni stanowiska wiceprzewodniczących, przewodniczących klubu parlamentarnego lub wchodzili do zarządu partii. Wyjątkami w SLD byli Miller, gdy przestał kierować partią w 2004 roku, i Oleksy, który podał się do dymisji w 2005 roku. Nowy przewodniczący SLD Olejniczak uniemożliwił im kandydowanie do Sejmu⁴².

⁴⁰ J. Borchert, *Professional Politicians...*, s. 6.

⁴¹ T. Mazowiecki pełnił zbliżoną rolę, co byli amerykańscy prezydenci po skończonej kadencji, to znaczy dyskontował swoją pozycję międzynarodową, odbierając nagrody i prowadząc wykłady na zagranicznych uczelniach.

⁴² Co warte odnotowania, Olejniczak umożliwił natomiast byłemu przewodniczącemu SLD Janikowi kandydowanie do Sejmu.

Jednak wraz z jego odejściem, obaj politycy mogli swobodnie ubiegać się o mandat posła. Przykład ten obrazuje, iż nastawienie następców wobec byłych przywódców jest szczególnie istotne. W PSL jedynym przykładem byłego przywódcy, który stale utrzymywał wpływy w partii, jest Kalinowski. Polityk ten bezpośrednio po odejściu ze stanowiska został wybrany na inną istotną funkcję w partii – przewodniczącego Rady Naczelnej. Odtąd był posłem i wicemarszałkiem Sejmu aż do czasu, gdy uzyskał mandat w wyborach do PE.

Wobec wyboru na wysokie stanowisko publiczne, za każdym razem przywódcy byli zobligowani do zrezygnowania z kierowania partią. Polityczna marginalizacja była zwykle wynikiem porażki przy reelekcji, a w jednym przypadku (Bartoszcze) jej przyczyną było odejście z partii i założenie nowego (niecieszącego się poparciem wyborców) ugrupowania. Także politycy, którzy podejmowali próby aktywności na poziomie międzynarodowym, przestawali kierować partią w wyniku nieskutecznego ubiegania się o ponowny wybór. Politycy, którym udało się wrócić do kierowania partią, przestali stać na jej czele ze względu na wymuszone odejście – odwołanie (Pawlak) lub naciski elity partyjnej (Miller). Związanie się byłych przywódców z inną partią następowało w wyniku różnic programowych (Płażyński) bądź dodatkowo konfliktu personalnego z nowym kierownictwem (Wojciechowski).

WNIOSKI

W artykule zaproponowano klasyfikację dalszych aktywności 18 byłych przywódców partii politycznych w Polsce, które od 1991 roku przynajmniej trzy razy z rzędu wprowadziły samodzielnie swoich przedstawicieli do parlamentu. Aktywności przywódców, gdy przestali kierować partią, były wyznaczane przez ich osobiste wybory i kontekst sytuacyjny obejmujący stosunek do nich innych aktorów politycznych, w szczególności polityków oraz partii politycznych, a zwłaszcza ugrupowania, którym wcześniej przewodzili. Podobnie jak w przypadku byłych premierów i prezydentów w Polsce nie ma utrwalonych (zinstytucjonalizowanych) ścieżek dalszych karier i ról, jakie byli przywódcy partyjni mogliby pełnić⁴³. W znacznej większości starali się oni kontynuować karierę w polityce bądź to na poziomie

⁴³ Inaczej jest w przypadku byłych prezydentów Francji i byłych premierów Wielkiej Brytanii. F. Musella, *Presidents in Business...*, s. 304.

krajowym, a w jednym przypadku międzynarodowym. Formalnym przejawem tej tendencji na krajowej scenie politycznej było ubieganie się o mandat do Sejmu. Jedynie dwaj byli przywódcy (Mazowiecki z UD i Balcerowicz z UW) nie angażowali się bezpośrednio w politykę, zwłaszcza poprzez związanie kariery z którymś z ugrupowań politycznych. Analizowane partie różniły się w podejściu do zachowania choć części wpływów przez byłych przywódców. W PSL, z jednym wyjątkiem, byli przywódcy byli albo pozbawiani wpływów, albo decydowali się na wyraźne ograniczenie aktywności politycznej. W SLD byli przywódcy mogli liczyć na objęcie wewnątrzpartyjnych stanowisk, czasami nawet bardziej eksponowanych, jak np. kierowanie klubem parlamentarnym partii. W tej partii wyraźny był również wpływ nowego kierownictwa na dalszą aktywność omawianych osób.

Dalsze badania nad karierami byłych przywódców mogą iść w kierunku zwiększenia liczby partii i objęcia przez to analizą większej liczby przywódców. Umożliwiłoby to zweryfikowanie, czy w przedstawionej klasyfikacji zawierają się wszystkie możliwe kariery polityków stojących na czele partii politycznych. Szczególnie wartościowe poznawczo byłyby badania porównawcze na większej liczbie państw Europy Środkowej, które dałyby odpowiedź, czy konkluzje dotyczące dalszych karier przywódców partyjnych w Polsce rysują się odmiennie w stosunku do przywództwa partyjnego w innych państwach. Dodatkowo, przeprowadzone w ten sposób analizy umożliwiłyby odpowiedź na pytania, czy dalsze losy przywódców powiązane są z typem partii, którą kierowali, m.in. ze względu na genezę, reprezentowaną ideologię, stopień instytucjonalizacji, rozmiar poparcia wyborczego czy długość stażu na scenie politycznej.